فصلنامه علمی _ترویجی اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره شانزدهم، پاییز ۱۳۹۵- صفحات ۷۵-۶۱

الزامات و راهبردهای فقهی و حقوقی جهاد اقتصادی در بخش مصرف با رویکردی بر نظریات شهید صدر

معصومه فتحی[۱]
سید باقر سیدی بنابی[۲]

تاریخ دریافت:۱۳۹۵/۲/۱۸ **تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۵/۲۳**

چکیده

جهاد یکی از فروع فقهی ا ست و در ابعاد مختلف نظامی، اقتصادی، علمی ، سازندگی و... قابلیت اجرایی دارد. امّا بعد اقتصـــادی آن به دلیل تقدّم جهاد با اموال بر جهاد با نفوس در قرآن و نیز به دلیل شـــرایط حاکم بر اقتصاد ایران و تحریم های موجود، ضرورت بیشتری دارد.

م سأله پیش روی ما تبیین الزامات و راهبردهای فقهی و حقوقی جهاد اقت صادی ا ست و ما در این را ستا نظریات شهید صدر را به عنوان فقیهی پیشتاز در این عرصه، سرلوحه کار خویش قرار داده ایم. و در این مقاله که با ا ستفاده از روش توصیفی- تحلیلی تدوین شده ا ست قصد آن داریم، که ضمن تبیین اهداف اقت صادی اسلامی به تشریح وظایف و مسئولیت های مردم و حکومت اسلامی در بخش های مختلف بپردازیم.

یافته های مقاله بیانگر این است که با سیاست گذاری صحیح از جانب حکومت و شناخت کامل و اجرایی شدن آن توسط مردم، می توانیم به اهداف اقتصاد اسلامی نائل آییم.

واژگان کلیدی: فقه، حقوق، جهاد ،اقتصاد، مصرف.
طبقه‌بندی A12,A13,D11,B59:JEL

---

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاداسلامی واحد بناب
۲. استادیار گروه فقه و حقوق دانشگاه آزاد اسلامی واحد بناب

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]

مقدمه

دین اسلام به عنوان یک دین کامل و جامع برای تمام ابعاد زندگی انسان برنامه دارد و جهاد نیز در راستای همین برنامه به عنوان یکی از ملزومات زندگی انسان وضع شده است و از فروع فقهی است که همواره مورد تأکید اسلام و اهتمام فقهای بزرگوار بوده است و ابوابی را به این موضوع اختصاص داده اند، امّا جهاد اقتصـــادی به دلیل تقدّم جهاد با اموال بر جهاد با نفوس در قرآن کریم و نیز به دلیل وابسته بودن معیشت و قوام حیات انسانها به آن ضرورت بیشتری را می طلبد و اکنون نیز که حربه و سلطه اقتصادی به عنوان یکی از مهمترین راهکارهای استعمار به شمار می رود ، اهمیّت این موضوع را دو چندان می کند. از این رو ما در این مقاله که به صورت تحلیلی و توصیفی تدوین شده است در صدد هستیم که الزامات وراهبردهای فقهی و حقوقی جهاد اقتصادی را در راستای رسیدن به اهداف اقتصادی اسلامی تبیین کنیم و در این راستا نظریات شهید صدر را به عنوان فقیهی که در این مباحث تحقیقات ارزشمندی داشته است را سرلوحه کار خویش قرار داده ایم.همچنانکه که اکثریت تحقیقات و تألیفات موجود بعد از ایشان در رابطه با مسائل اقتصاد اسلامی با نگاهی به آثار ارزشمند ایشان از جمله اقتصادنا تدوین شده است. که« الموجز در بیان اقتصاداسلامی »تألیف آقای سیّد محمد وحیدی که به اختصار متضمّن مسائل اقتصادی از منظر اسلام و مکاتب مهم جهان است. و« نهاد های اقتصادی اسلام » تألیف غلامرضا بیات و فخرالدّین شوشتری که در نگاهی به این کتاب شهید صدر تدوین شده است.

برنامه های اقتصاد اسلامی در راستای رسیدن به اهدافی از قبیل استقلال و امنیت اقتصادی و بر محور عدالت طراحی شده است و با تأمین و توازن اجتماعی و اقتصادی آحاد ملّت انجام می گیرد. از این رو دولت مؤظّف اســـت با مدیریت صـــحیح در قلمرو خالی از حکم و برنامه‌ریزی بر اســـاس مقتضیات زمان و مکان به سیاست گذاری و مدیریت منابع در بخش های مختلف اقدام کند.

۱- الزامات جهاد اقتصادی

با توجّه به اهمیت اقتصـــاد در زندگی بشـــر و وابســـته بودن حیات افراد برای زنده ماندن به تأمین معیشت، در آیات و روایات مختلفی به این موضوع پرداخته شده است از جمله: آیه ۷۵سوره مبارکه نساء می باشد که این آیه اعلان جهاد عمومی است برای نبرد با استضعاف و فقر و همه عوامل آن که استکبار و ظلم و سرمایه داری است.و به صراحت ؛ جهاد و قتال در راه مبارزه با فقر و استضعاف اقتصادی و فرهنگی مطرح شده است.(بنیاد پژوهشهای حوزه و دانشگاه،۱۳۸۴،ص۲۵۱) و (آیات۹۵/ نساء و۴۱/ توبه)که معیشت و تأمین نیازهای مالی و جهاد با مال را بر جهاد با نفس مقدّم دانسته اند و نیز روایاتی که به فقر همسان با کفر نگریسته شده است از جمله رسول اکرم (ص) در روایاتی در مذمّت فقر چنین فرموده اند: « کاد الفقر أن یکون کفراً، نزدیک اســـت فقر به کفر تبدیل

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]

شـود.»(کلینی۳۰/۷۲/۱۳۹۲) که صـرف نظر از آثار جانبی که فقر می تواند داشـته باشـد، نامطلوب بودن فقر را در هر شرایطی نشان می دهد.(خلیلیان/۳۲۳/۱۳۹۰)

شهید صدر در اقتصادنا مـی فرمایـد: همانطورکـه ولـی امـر-دولـت مؤظّـف اسـت مسـلمین را برای جهاد بسیج کند همان گونـه نیـز بایـد آنهـا را مجبـور بـه تـأمین معـاش ناتوانـان سـازد و از لحاظ مالی چنان به زندگی شان بهبـود بخشـد کـه نظـر الهـی دائـر بـر اداء فریضـه مزبـور، انجـام شده تلقّی شـود .از آنجـا کـه در سـازمان جامعـه اسـلامی دولـت بـه عنـوان ضـامن اجـراء احکـام آمـر بـه معـروف و نـاهی از منکـر و نیـز مسـئول اجـراء مقـرّرات اسـت.(اسـپهبدی، ۱۳۵۷،۳۲۰) گره زدن جهاد به مفهوم اقتصـاد و ترکیـب ایـن مفهـوم مقـدّس بـا فعّالیـت اقتصـادی بـه معنـای تلاش سـخت کوشـانه در مسـیر بهسـازی اقتصـادی ،براسـاس انگیـزه هـای الهـی اسـت.(راهکارها وراهبردهای جهاد اقتصادی،محمدسلیمی/۱۹۸/۱۳۹۲مصاحبه باآقای سیّدمحمّدمیرباقری)

اقتصـاد مقاومتی معنایش این اسـت که یک اقتصـادی داشـته باشـبم که هم روند رو به رشـد اقتصادی درکشور محفوظ بماند،هم آسیب پذیری اش کاهش پیدا کند؛یعنی وضع اقتصادی کشور و نظام اقتصادی جوری با شد که در مقابل ترفندهای د شمنان که همیشگی و به شکل های مختلف خواهد بود، کمتر آ سیب ببیندو اختلال پیدا کند.(رهبرمعظم انقلاب،منشور دولت ا سلامی) الزامات جهاد اقتصادی در راستای رسیدن به اهداف متعالی اقتصاد اسلامی طراحی شده است که در ذیل به تبیین برخی از این مؤلّفه ها و اهداف پر داخته ایم.

۱-۱- استقلال اقتصادی

با توجّه به ضـرورت حفظ اقتدار و اعتلای اسـلام در همه حال خداوند درآیه ۶۰ سـوره مبارکه انفال مسـلمانان را به آمادگی همه جانبه در هر شـرایط با تمام توان اعم از جانی و مالی دعوت می‌کند.«وأعدّ والهم ما استطعتم من قوّه و من رباط الخیل تُرهَبونَ بِهِ عَدُوّ اللهِ وَ عَدُوَکُم؛ برای مقابله با دشـمنان ،هر چه می توانید نیرو و اسـبان بسـته فراهم کنید. که به این وسـیله، دشـمنان خدا و خودتان را از آن دشـمنانی که نمی شـناسـید به وحشـت افکنید.» و با توجّه به اینکه سـلطه ی اقتصادی زمینه ساز سلطه در دیگرعر صه ها ست درآیه ۱۴۱ سوره نساء خداوند می فرماید:« و لَن یَجعَل الله لِلکافرین عَلَی المؤمِنینَ سَبیلا ؛ راه هرگونه سلطه ای بر اجانب بسته شده ا ست» که در فقه اسـلامی به قاعده ی نفی سـبیل مشـهور اسـت و مسـلمانان باید در روابط و معاهدات خود با بیگانگان این امر را در نظردا شته با شند. دراصول ۱۵۲و۱۵۳ قانون ا سا سی جمهوری ا سلامی ایران این قاعده مبنای وضع قوانین و مقرّرات معرّفی شده است. بر همین اساس راهبرد درونگرا در توسعه تلاشی برای رهایی از یک اقتصاد وابسته و حرکت به سمت استقلال اقتصادی از طریق بومی کردن

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]

تولید است. در این مقوله سیاست جانشینی واردات که عبارت است از کنترل و باز پس گرفتن بازارهای داخلی از تولیدکنندگان خارجی از طریق اعمال سیاست های بازدارنده بر واردات به روش‌های گوناگون که اصلی ترین مؤلّفه درون گرایی محسوب می شود. توسعه ی برون گرا با هدایت جایگزینی صادرات مبتنی بر تشویق صادرات غیرسنّتی و حضور فعّال در عرصه های تجاری فرا ملّی است. کشورهایی که از این استراتژی استفاده می کنند ، صادرات صنعتی کاربر را جایگزین محصولات کشاورزی کاربرکرده اند. بخشهای صادراتی باید دارای مزیّت نسبی در تولید با شند اگرچه گذر از نظام جایگزینی واردات به تشویق صادرات، مستلزم صرف هزینه های نسبتاً سنگین اقتصادی و اجتماعی است.

رهبرمعظّم انقلاب در ارتباط با اقتصاد درون زا و برون گرا می فرماید: درون زا یعنی از دل ظرفیت های خود کشور ومردم می جو شد، متّکی به امکانات خود کشور ا ست؛در عین حال درون گرا نیست، برون گراست؛یعنی با اقتصاد کشورهای دیگر ارتباط دارد.(۱۳۹۳/۱/۱)

بند ۸ اصل ۴۲ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، پیشگیری از سلطه‌ی اقتصادی بیگانه بر اقتصاد کشور را یکی از ضوابط حاکم بر اقتصاد دانسته است.

۲-۱- امنیت اقتصادی

امنیت اقتصادی از دیگر مؤلّفه های الزام آور جهاد اقتصادی است که حاکمیت اسلامی را مکلّف به تأمین امنیّت سرمایه گذاران در بخش های مختلف تولیدی و توزیع کنندگان کالاهای اساسی مردم و رعایت حال مصرف کنندگان ترغیب کرده است که در هر حال بر اساس قاعده ی « لاضرر و لاضرار فی الاسلام » فعّالیت اقتصادی هیچ فردی موجب اضرار به دیگران نشود. و در بند ۵ اصل۴۳ قانون اساسی به این امر تأکید شده است و« قاعده ی لا ضرر» یکی از ضوابطی است که اقتصاد جمهوری اسلامی ایران برآن استوار است و کلّیه ی قوانین و مقرّرات مدنی درباره ی کسب و کار، تولید، توزیع و بهره برداری و ... در اسلام با توجّه به این قاعده تدوین شده است. و بر اساس این قاعده هر گونه تصرّف در اموال مشروط به رعایت حدّ متعارف و عدم زیان رساندن به دیگران است. چرا که فقدان امنیّت لازم در جامعه ، امور تجاری و خدماتی را از روند درست باز می دارد و از عوامل بی ثباتی بازار و تزلزل پایه های فنّ و صنعت به شمار می رود و تباهی اموال و امکانات را به دنبال دارد.که در صورت کاهش نیافتن این تهدیدات و عوامل تشنّج زا ، با کاهش ضریب امنیّت اقتصادی مواجه خواهیم بودکه اقتصاد کشور را با بحران جدی روبرو می کند.

قاعده‌ی نفی عسرو حرج در اسلام از دیگر قواعد فقهی است که در ایجاد امنیّت اقتصادی نقش بسزایی دارد که در روابط حاکم بین افراد و نیزعقود بین الملل نمود پیدا می‌کند تا آنجا که در

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]

تجارت خارجی، هرگاه در اثر بروز حوادث پیش بینی نشده و غیر قابل رفع واجتناب؛ تعادل عوضین معامله به نحو فاحش به هم بخورد و در نتیجه اجرای مفاد قرار داد دچار مشـــکل گردد، قرار داد مذکور در صورت امکان توسط قاضی تعدیل وحسب مورد انحلال می یابد.(محقق داماد/قواعدفقهی)

۳-۱- عدالت اقتصادی

در نظام اسلامی عدالت مبنای همه تصمیم گیری های اجرائی است. و بر خلاف نظر بعضی ها که فکر می کنند اقتصـاد عدالت محور بر مبنای توزیع فقر اسـت، اینگونه نیسـت، بلکه سـخن از توزیع فرصت های مناسب به طور برابر است که در نبود آنها انسان‌های بسیاری در فضایی از بی عدالتی و ظلم استعدادهای خود را به ناشکوفایی محکوم می سازند. در سایه چنین عدالتی است که مردم به کارگزاران خود اعتماد می کنند. و حتّی در سـخت ترین شـرایط معیشـتی نیز حاضـر نخواهند بود ایمان و عزّت خود را به هیچ قیمتی بفروشـند و دولت ها نیز با پشـتوانه محکمی بر نامه‌های خود را پیش خواهند برد.

شهید صدر در اقتصادنا در این باره فرموده: قرآن پس از آنکه جاشینی انسان را در بهره وری از ثروتهای جهان و نعمتهای بی شـمار الهی بیان می کند بر دو گونه کج روی اشـاره می کند: ظلم و ناسپاسی که ظلم توزیع نابرابر ثروتها و تجاوز گروهی از افراد بر دیگر گروهها می باشد و ناسپاسی؛ کوتاهی جامعه در بهره برداری از نعمتهای موجود در طبیعت و بکار نینداختن نیروها در بهره گیری از ثروتهای طبیعی اسـت و این دو باز دارنده انسـان در سـیر به سـوی خدا می باشـد و از آن سـتم انسانها به خویش می توان تعبیر نمود، با این بیان مسئولیت جامعه جانشین خدا از دو دیدگاه آشکار می‌گردد.

الف)عدالت در توزیع ثروت: بگونه ای که با مســئولیت جامعه، جانشـــینی عمومی او در توزیع عادلانه ثروت ضدّیت نداشته باشد.

ب)عدالت در تولید ثروت : بطوریکه تمام نیروهای جامعه در بهره برداری از ثروتهای طبیعی و آبادانی زمین بسیج شوند.(غلامرضا بیات،۱۳۵۸،ص۴۹)

ایشان درجای دیگر می فرماید: اصل عدالت اجتماعی به عنوان یکی از ارکان در اقتصاد اسلامی است که اسلام با پایه گذاری نظام توزیع ثروت در جامعه اسلامی به این اصل تحقّق بخشید و ضمانت ها و عناصری را به کارگرفت تا توزیع بتواند ضمن هماهنگی با ارزش هایی که بر آن ها استوار است، عدالت اسـلامی را محقّق سـازد. اسـلام در ضـمن یک برنامه اجتماعی معیّن، این مفهوم را تعریف و متبلورکرد و پس ازآن توانست این هدف را در یک واقعیت اجتماعی زنده که همه زیر و بم وجودش با مفهوم اسلامی عدالت در تپش بود مجسّم سازد.(برهانی/۳۴۶/۱۳۹۳)

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]

در آیات و روایات عدالت به عنوان یکی ازا صول ا سا سی اقت صاد ا سلامی مطرح شده، به عنوان نمونه در آیه(۲۵/ حدید) و(۱۵/ شوری) مسئولیّت اجرای عدالت به عنوان اصل و اساس دین بر عهده پی شوایان دین قرار داده شده ا ست که عدالت اقت صادی را نیز شامل می شود. و ح ضرت علی (ع) علّت قبولی زمامداریش را اجرای عدالت معرّفی می کند. (شق شقیه) و در جای دیگر ارزش حکومت منهای احقاق حق را از کهنه پا پوش کمتر دانسته است .(خطبه /۳۳)

محور تمام برنامه های اقتصادی در اسلام بر عدالت استوار است که با تأمین وتوازن اجتماعی و اقتصادی انجام می پذیرد.واصل۴۵قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به این موضوع تأکید دارد و مقرّر می دارد:کلیه ی انفال وثروتهای عمومی در اختیار حکومت اسلامی است، دولت باید زمینه‌های اوّلیه برای توزیع عادلانه امکانات و منابع طبیعی را فراهم ساخته و از هرگونه انحصار طلبی و حاکمیت مطلقه افراد برثروتهای عمومی جامعه جلوگیری کند.و در اصل ۴۸ نیز بر رعایت عدالت و پرهیز از هرگونه تبعیض تأکید شده است.

۴-۱- تأمین اجتماعی

شهید صدر در این باره می‌گوید: اصل تأمین اجتماعی در اسلام بر دو صورت انجام می‌گیرد: یکی مسئولیت کفالت عمومی و دیگری حقّ جامعه در درآمدهای عمومی دولت است که هر یک از این دو اساس دارای حدود و مقتضیاتی در تعیین نوع نیاز هایی است که تأمین آنها واجب است .و نیز در مشخّص کردن پایین ترین حدّ لازم که اصل تأمین اجتماعی برای افراد فراهم می سازد؛ اصل اوّل تأمین شامل تضمین و فراهم سازی نیازهای حیاتی و اصلی فرد است .اما اصل دوّم گستره‌ای بیش از این دارد و پاسخ گویی فراگیرتر به نیازها و تعیین سطح برتر زندگی را در بر می گیرد. و دولت مؤظّف است تأمین اجتماعی را در حدّ امکانات خود در این هر دو سطح سامان بخشد.(حسینی ژرفا/۱۳۹۳/۳۸۶) مطابق اصل کفالت همگانی نه تنها دولت، بلکه کلیه‌ی مسلمانان مسئولیّت متقابل همگانی دارند در حدود امکانات خویش کفالت مسلمانان دیگر را در هر کجا که باشند بر عهده بگیرند و طبق آیه: «وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ، لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ؛ کسانی که در اموال و دارایی‌هایشان سهمی بر مستمندان است.تا به فقیران سائل وفقیران محروم آبرومند رسانند.»(معارج/۲۵-۲۴) بر این اساس بر همه مسلمانان واجب کفایی است که علاوه بر پرداختهای واجب مالی از قبیل خمس و زکات با ادای پرداختهای مستحب تا رفع کامل نیازهای ضروری نیازمندان، خود را مسئول بدانند.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]

شـهید صـدر در اقتصـادنا مطـابق اصـل مسـئولیّت متقابـل بیـان مـی کنـد: اصـل مشـروعیّت متقابل اجتماعی صـرفا از نظـر اخـذ مالیـات از درآمـدهای اضـافی وضـع نگردیـده اسـت، بلکـه از نظـر علمـی از مسـأله ی اخـوّت سرچشـمه مـی گیـرد و بـه حاجتهـای ضـروری محـدود شـده اسـت کـه از لحـاظ اقتصـادی بایسـتی ضـروری و لازم تشـخیص داده شـود و مـلاک ضـرورت و نیازمندی جنبـه ی عملـی زنـدگی اسـت کـه معلـوم مـی دارد در هـر جامعـه ای کـدام نیـاز هـا، نیازهـای فـوری و حیـاتی اسـت و بـدون ارضـاء آنهـا زنـدگی بـا سـختی مـی گـذرد کـه دولـت ضامن اجراء مقرّرات در این حوزه می باشد.(اسپهبدی/۳۲۰/۱۳۵۷)

۵-۱- توازن اجتماعی و اقتصادی

شهید صدر درباره توازن اجتماعی- اقتصادی می فرماید : منظور از توازن، توازن افراد جامعه از حیث سطح زندگی و نه از جهت درآمد است و مقصود از سطح زندگی این است که سرمایه به اندازه ای در دسـترس افراد باشـد که بتوانند متناسـب با مقتضـیات روز از مزایای زندگی برخوردار گردند. به عبارت دیگر سطح زندگی واحدی برای تمام افراد جامعه تأمین شود.(اسپهبدی/۳۲۹/۱۳۵۷)

ایشان در جای دیگر می فرماید: اسلام با وضع مقرّرات و قوانینی کلّی و مسئول دانستن دولت در انجام این مهم که توازن با ازدیاد ثروت عمومی و بی نیاز شـــدن فرد فرد مردم مورد انجام می‌گیرد.اختیارات و امکاناتی را که دولت برای به ثمر رســـیدن رفاه عمومی و توازن جمعی بر عهده دارد به سه گروه طبقه بندی کرده است.

۱- وضع مالیاتهایی از جمله زکات و خمس؛ که به طور ثابت و مستمر از افراد أخذ شده و نیاز و بی نیازی حدّ فاصل منع و جواز أخذ زکات است که ادای آنها حتمی است و مفهوم مطلق و ثابتی درکلیه ی احوال برای فقر منظور نشده است بلکه بسط و انعطاف پذیری مفهوم فقرکه موضوع حکم قانونی و شرعی امر زکات است و به ایده توازن جمعی مربوط می شود و به ما این اجازه را می دهد که درآمدهای زکات و جز آن را برای تأمین مصالح عمومی و توازن جمعی به مصرف برسانیم.

۲- فعّالیتهای بخش عمومی و سرمایه گذاریهای دولتی؛ که در این بخش دولت باید با شرکت مستقیم در فعّالیت های عمومی و لغو بهره برداری ها از ثروت های طبیعی به شیوه سرمایه داری به توازن کمک کند. از بررسـی نظرات و موضـع گیری اسـلام به این نتیجه می رسـیم که سـرمایه خصـــوصـــی اغلب امکان و قدرت آن را نمی یابدکه در قلمرو تجارت و تولید به حدّی بزرگ و قوی گردد که توازن جمعی را در معرض خطر قرار دهد زیرا برخلاف بانکهای سرمایه داری، نظام اقتصاد اســـلامی با ممنوعیت قانونی ذخیره کردن پول و تحریم بهره و رباخواری بانکها به مدد کارفرمایان

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]

خصوصی رفته و موجبات رشد و توسعه آن را فراهم می کنند. از این رو فعّالیتها و مؤسّسات بزرگ تولیدی درگرو اختیارات و فعّالیت دولت قرار می گیرد.

۳- اختیارات قانونی و حقوقی برای تنظیم روابط اقتصادی جامعه و نظارت بر تولید توسّط دولت که نه تنها شامل اجراء و عملکرد مقرّرات و قوانین ثابت است، بلکه قلمرو آزادی نظر قانونی را نیز در بر می گیرد و دولت از یک سو مجری احکام ثابت تشریعی و از سوی دیگر وضع کننده مقرّراتی است که بنا به ضرورت اجتماعی و طبق شرایط روز ، باید تدوین و اجرا گردد، در مورد اجرا قوانین از معاملات ربوی و تصرّفات غیر قانونی اراضی جلوگیری کرده و قوانین اجتماعی و اقتصادی را رأسا و مستقیما به مرحله اجرا در می آورد. و در مورد وضع مقرّرات تازه و سازگار با شرائط روز نیز دولت در کادر«آزادی نظر قانونی»عمل کرده و برای تحقّق هدفهای کلّی اقتصادی و عدالت اجتماعی، قانون گذاری می کند. (اسپهبدی/۳۳۴/۱۳۵۷)

۴- جهاد اقتصادی در بخش مصرف

اسلام مصرف را در بعد مطلوبیّت های ارزشی و اجتماعی نه تنها باز و مطلق گذارده است. بلکه افزایش حجم آن را در جهت رفاه افراد ترغیب کرده است و آنچه غیر مجاز است، همان جامعه مصرفی است که محدودیّت های بیان شده را رعایت نکند که موجب پایمال شدن حقوق دیگران و اضرار به غیر گردد که نه تنها از بعد مکتبی ناپسند است بلکه از بعد اقتصادی نیز مشکل آفرین است. شهید صدر براساس ایده ها و ارزشهایی که در تحقّق اهداف اقتصاد اسلامی مؤثّر می باشد برخی از تصرّفات را که به حال اجتماع زیانبخش است غیر مجاز می شمرد و از طرفی برخی از تصرّفات را هم تجویز می کند. مثلا اسلام مصرف بی حساب و اسراف را حقّ مالک نمی داند و اصولا این حق را از مالکین سلب کرده است ولی استفاده از ثروت را بدون آنکه اتلاف و اسرافی درآن باشد تجویز کرده است. (موسوی/۴۳۹/۱۳۵۰)

ازاین رو شهید صدر معتقد است: دولت اسلامی باید سیاست های مصرفی را در جامعه به گونه ای اعمال کند که مشکلات اقتصادی پدید نیاید و حرکت در جهت دستیابی به اهداف سیاسی، اقتصادی و اجتماعی مورد نظر اسلامی تضمین شود. (خطوط التفصیلیه عن اقتصاد المجتمع‌الاسلامی/ ص ۷۴)

اقتصاد اسلامی اسلام علاوه بر آنکه مصارف و پرداخت های واجب از قبیل زکات و خمس و دیگر مالیاتهای حکومتی که بایستی با توجّه به مقتضیات زمان و مکان توسّط حکومت اسلامی وضع شود ، مصارف راجح و مستحبّی نیز همچون انفاق، قرض الحسنه، وقف و صدقه را از عناوین مطلوب

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]

مصـــرفی مطرح کرده اســـت و به طور مطلق مورد تشـــویق قرار داده اســـت. ولی از نظر اســـلام ممنوعیّت‌هایی نیز در رابطه با مصرف وجود دارد از جمله:

۱- در آیات متعدّدی اسراف و تبذیر به طور مؤکّد مورد نهی و تحریم واقع شده است. من جمله آیات: (غافر/۴۳،طه/۱۲۷،اسـراء/۲۷-۲۶، مائده/۸۸-۸۷) که شـهید صـدر با توجّه به این قبیل آیات، معتقد است: که باید ضمن اینکه از نعمتهای حلال خداوند مصرف کنیم و نباید آنها را بر خود حرام کنیم در عین حال باید از اســراف و تبذیر نیز دوری کنیم. (اســپهبدی/۳۷۳/۱۳۵۷) و در ارتباط با دلیل تحریم اسراف معتقد است: شاید هدف از این کار برقراری توازن اجتماعی است زیرا با این کار از یک طرف از مصارف زائد طبقات مرفّه جلوگیری و از طرف دیگر سطح زندگی طبقات پایین ترقّی میکند. بدین ترتیب با نزدیک کردن ســطوح مختلف مردم به یکدیگر از شــکاف طبقاتی می‌کاهد.(همان/۳۳۱)

حضرت علی(ع) در سفارش به کارگزاران خود می فرمایند :« أدقّوا اقلامکم و قاربوا بین سطورکم و احذفوا من فضولکم و اقصد و اقصد المعانی و ایّاکم و الاکثار فأنّ اموال المسلمین لاتحتمل الضرار؛ باریک کنید قلم هایتان را ، سطرها را به هم نزدیک و مطالب زاید را حذف کنید و بپرهیزید از زیاده نوشتن مطالب، زیرا بیت المال مسلمانان تحمّل ضرر را ندارد.»(مجلسی/۴۹/۷۶/۱۳۷۴)

شـهید صـدر در اقتصـادنا راجع به آیه «ولا تاکلوا اموالکم بینکم بالباطل ؛اموال خود را به باطل بین خود مخورید.»(بقره/۱۸۸)فرموده اســت:فعّالیتهایی مثل قمارو ســحرو شــعبده بازی که از نظر تولیدی عقیم اند تحریم شده اند تا نشان دهد اسراف و تبذیر ناشی از این آلودگیها چه آثار شومی بر اوضــاع عمومی و جریان تولید ازخود برجای ی گذارد از این رو هر عملی در این راســتاو صــرفا مسائل تجمّلی و غیر ضروری از نظراسلام حرام اند.(اسپهبدی،۲۸۶-۲۸۰)

بند۶ اصل۴۳ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در همه شئون مربوط به اقتصاد اعمّ از مصرف، سرمایه گذاری، تولید و توزیع و خدمات اسراف و تبذیر را منع کرده است.

۲- استفاده از کالاهای خارجی به دلایل مصالح سیاسی و اقتصادی که به تشخیص ولی امر صورت می گیرد. از آنرو که در توسعه یک کشور منابع و تولیدات ملّی آن کشور اهمیت بسزایی دارد و بی اعتنایی به این منابع سلطه ی اقتصادی و در نتیجه تسلّط سیاسی اجانب را به دنبال دارد. چرا که دول استکباری با در اختیار گرفتن نبض اقتصاد جوامع در صدد متزلزل کردن باورها، عقاید ملل و ایجاد تفرقه و در نتیجه استثمار و چپاول نیروها و منابع آنها هستند، ضمن اینکه حربه و تحریم اقتصادی نیز مهم ترین راهکار دشمن بکار می رود. بنابراین استفاده از کالاهای داخلی ضمن اینکه کمک به اســتقلال و پیشــرو بودن اقتصــاد جامعه اســلامی اســت، نوعی مقابله به مثل با تهدیدها و تحریم ها و ضروریات در مواجهه با اقدامات دشمن نیز به شمار می‌رود. همانگونه که در آیه (۱۹۴/

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]

بقره) خداوند می فرماید:« فمن اعتدی علیکم فاعتدوا علیه بمثل مااعتدی علیکم؛ هرکه برشـــما و حقوق شما تجاوز کرد، شما هم مثل او با او رفتار کنید.» و در روایات نیز به این امر اشاره شده است از جمله: «خداوند به یکی از پیامبرانش وحی فرمود: به مردمت بگو ؛لباس د شمنان مرا نپو شند و از خوردنی های آنان ا ستفاده نکنند و هم شکل با آنان ن شوند اگر چنین کنند در زمرۀ د شمنان من خواهند بود. »(محدث نوری/۱۴۰۸/ ۱۹/۱۱)

فقهای بزرگوار همواره به این امر توجّه داشـــته اند از جمله امام خمینی(ره) در تحریر الوســـیله فرموده اند: در صورتی که روابط اقتصادی، سیاسی با این کشورها موجب تسلّط د شمنان ا سلام بر مسلمین گردد و زمینه ا سارت سیاسی یا اقتصادی یا توهین و تحقیر و تضعیف مسلمانان شود، بر همه م سلمانان واجب ا ست از ا ستقلال و موجودیت سیا سی، اقت صادی خود دفاع کنند. این دفاع ممکن ا ست از راه نخریدن کالاهای ساخته شده آن کشورها انجام گیرد، در چنین وضعی، ولی امر، مصرف و تجارت این قبیل کالاها را تحریم کند و بر جامعه اسلامی واجب است این تحریم را به اجرا درآورد. (امام خمینی(ره)/۳۳۰/۲/۱۳۶۶)

رهبر معظّم انقلاب در این باره فرموده اند: البته این طرف قضـــیه هم این اســـت که کالاهای ساخت داخل بایستی دوامش، استحکامش و مرغوبیتش جوری باشد که مشتری را قانع کند، خداوند رحمت کند کارگر و کســـی که کاری را انجام می دهد و خوب و محکم انجام دهد. کارگر مســـلمان باید کارش را بالاتر و بهتر از معیارها و حدود و اســـتانداردهای کار اجرا کند و تحویل دهد. این فرهنگ و دستورالعمل اسلامی است، اینها در کنار هم یک کار لازم و واجبی است. (اقتصاد و عرصه اقتصادی از منظّر رهبر معظم انقلاب/۲۹۹/۱۳۹۱)

در آیات و روایات متعدّدی به اهمیّت توجّه به کیفیت کالاها اشـــاره شـــده اســـت از جمله درآیه (ســـبأ/۱۱) که آیه الله مکارم شـــیرازی در تفســـیر نمونه در ذیل این آیه می فرماید: رعایت عدالت در زره سازی به این معناست که سیم های زره را نه باریک بساز که پاره شود و نه کلفت و ضخیم که حلقه های آن را بشکند. در واقع خداوند به داوود(ع) د ستورمی دهد؛ که باید با رعایت محکم کاری و دقّت در کمیت مصنوعات سرمشقی برای همه صنعتگران با ایمان باشد.(مکارم شیرازی/۲۲/۱۸) و ر سول اکرم(ص) در روایتی فرموده اند: «إذا عَمَلَ اَحَدُکُمْ عَمَلاً فأتْقِنْهُ ... لکِنَّ الله یُحِبّ عبداً إذا عمل عملاً أحْکِمْهُ؛ هرگاه یکی از شما کاری را انجام می دهد، محکم کاری کند. خدا دوست دارد بنده ای را که وقتی عملی انجام می دهد محکم کاری کند.»(عباســـعلی اختری/۱۹۶/۱۳۹۲) بنابراین مردم باید در تولیدات خود وجدان کاری داشـــته باشـــند و ســـرعت و کمیت را فدای کیفیت نکنند و با رفتارهای نادرست اجتماعی و اقتصادی خود به مسلمانان زیان وارد نسازند و با خدعه و ترفند اموال

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]

بی کیفیت را به مردم تحمیل نکنند چرا که با این کار خود بذر بی‌اعتمادی را در بین مردم می‌پاشند و به پیکره جامعه اسلامی ضربه وارد می کنند.

۳- مصرف موادّی که موجب هلاکت یا ضرر فرد و جامعه می شود مانند سم و هروئین و دیگر مواد مخدّر و مشروبات الکلی.

۴- استفاده از کالاها و خدماتی که اصالتاً حرام نیستند ولی کیفیت بهره گیری خاص از آنها به اعتبار مسائل ارزشی و اجتماعی است، از قبیل استفاده از طلا و نقره برای مردان و نوعی از کالاها و خدماتی که استفاده و انتفاع از آنها حرام شده است؛ مانند خوردن گوشت خوک و سگ و میته و حیوانات تزکیه نشده و استفاده از آلات لهو و لعب، سحر و شعبده بازی، منکرات و فحشاء. با این اوصاف بدون شک نوع مصرف در جامعه در توجیه و هدایت دیگر بخش های اقتصادی وچرخه تولید و توزیع نقش اساسی را ایفا می کند.

الگوی مصرف اسلامی

اسلام علاوه بر تو سعه‌ی کمّی و افزایش امکانات زندگی، تأکید بر بهبود کیفی زندگی دارد. در عین حال که اسلام، رفاه را مطلوب می داند امّا افراد را از تجمّل پرستی و رفاه زدگی منع می کند، چراکه انسان در چنین شرایطی سر به طغیان و سرکشی می گذارد که درآیات متعدّدی از آن ممانعت به عمل آمده است. من جمله در آیات(شوری/۲۷،علق/۷-۶ واسراء/۸۳)که طبق این آیات غرق در نعمت شدن و احساس بی نیازی، کفران نعمت را به دنبال دارد که در قرآن به بطر و سرمستی و ترف و خوشگذرانی تعبیر شده است.

امام رضا(ع)درباره حدّ متعارف مصرف می فرماید:مخارج خانواده حدّ وسط است ، میان دو روش ناپسند،خداوند بزرگ اسراف واقتار را نا خوشایند می دارد و در قرآن فرموده:آنانکه هرگاه چیزی بخشند نه زیاده روی کنند و نه خسّت ورزند و میانگین این دو را حدّ قوامی (مایه پایداری و بقای زندگی) بخشند.(فرقان/۲۵)(سفینه البحار۱/ص۶۱۵به نقل از حکیمی/۱۳۷۶/ص۸۲)

در مستدرک الوسائل آمده است:اقتصاد در معیشت در برابر اسراف و تبذیر، فرد را به رعایت حد وسط و اعتدال در هزینه کردن به تناسب تعداد افراد تحت تکفّل وهزینه هایی که به صلاح او وخانواده اش است ،وادار و او رابرای تحمّل سختی های روزگار آماده می کند.(بایسته های جهاد اقتصادی،۱۲۹به نقل از محدّث نوری)

حکیمان بزرگ وعلمای اخلاق، طمع ورزی وآزمندی را کار عاقلانه نمی شمارنداز جمله :حضرت علی(ع)فرموده اند:«من عقل قنع ،هرکه عقل مدار است قناعت می‌ورزد.» (آمدی/ترجمه علیرضا برازش/ج۳/ص۲۴۲۲) «والتقدیر نصف العیش» (تقدیر واندازه‌گیری

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]

خود تـأمین نصـف زنـدگی اسـت.) (مجلسـی/۳۷۶/۶/۱۳۶۳)و نیـز آمـده اسـت:«لکـنّ المـال مـال الله یضعه عند الرّجـل ودایـع جـوّز لهـم أن یـأکلوا قصـدا و یشـرب حـلالا و یرکـب ویـنکح حـلالا ومــن عــداذلک کــان علیــه حرامــا ...، هــرکس در خــوردن وآشــامیدن ، پوشــیدن، ازدواج و ســواری، اقتصــاد و میانــه‌روی را رعایــت کنــد اســتفاده اش حــلال و گرنــه حــرام خواهــد بود.»(تفسیرالعیاشی/تحقیق سید هاشم رسول محلاتی ۱۳۸۰ق/ص۳۷۳)

نتیجه گیری

همانگونه که مطرح شد، جهاد اقتصادی بر دیگر ابعاد جهاد تقدّم دارد. ضمن اینکه شرایط حاکم بر اقتصاد ایران و تحریم های موجود نیز اهمیّت این موضوع را دو چندان می کند. از این رو ما در این پژوهش به بررسی الزامات و راهبردهای فقهی وحقوقی جهاد اقتصادی در راستای رسیدن به اهداف اقتصاد اسلامی پرداختیم. که همه این اهداف در جهت رسیدن به استقلال و امنیت اقتصادی و بر محور عدالت بنا نهاده شده است.که با توجّه به قلمرو خالی از حکم موجود در شریعت اسلام، فقه اقتصادی اسلام را قادر به پاسخگویی به مشکلات اقتصادی بشر متناسب با مقتضیات زمان و مکان می سازد که با رعایت شاخص های معرفی شده می توان به این اهداف دست یافت.

با توجه به اینکه ما در این مقاله بخش مصـرف در جهاد اقتصـادی را مورد مداقّه قرار داده ایم، نتیجه می گیریم نحوه مصـرف افراد جامعه در توجیه وهدایت دیگر بخش ها اعم از تولید و توزیع نقش اساسی دارد و با مدیریت صحیح مصرف و الگوگیری از فقه اسلامی می توانیم به بهبود اوضاع اقتصادی کشور بپردازیم و با تهدیدات وتحریم های دشمن مقابله کنیم.

انتقادات و پیشنهادات

و در خاتمه پیشـنهادات و انتقاداتی را به شـرح ذیل برای به ثمر رسـیدن اهداف اقتصـادی اسـلام عزیزمان ارائه می نماییم.

با توجّه بـه همـه آنچـه در ایـن مقالـه گفتـه شـد کـه همچـون قطـره ای در مقابـل دریاسـت به نظر مـی رسـد علـی رغـم اینکـه سـال ۱۳۹۰ از طـرف مقـام معظّـم رهبـری جهـاد اقتصـادی برای مـردم و مسـئولین مـا گوشـزد شـد، هنـوز اقـدامات در خـور شـأن حرکـت جهـادی صـورت نگرفته است. چرا که هنوز ما در بخـش‌هـای مختلـف بـا عـدم تنظـیم برنامـه‌هـا و سیاسـت‌گـذاری هـا طبق اقتصـاد اسـلامی رو بـه رو هسـتیم کـه بـا توجّـه بـه قلمـرو خـالی از حکـم موجـود در فقـه اسـلامی، بـه نظـر مـی رسـد قانونگـذار بایـد در ایـن زمینـه اقـدامات جـدّی تـر و قـوانین الـزام آورتری را در صدر برنامه های خود قرار دهد. ازآن جمله:

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]

۱- تجدید نظر درسیاستهای اشتغال افراد برای ایجاد توازن اجتماعی- اقتصادی در سطوح مختلف جامعه با اولویت اشتغال برای مردان که ضمنا راهی برای ایجاد عدالت وکاهش سطح طبقاتی نیز می‌باشد.

۲- لزوم تدوین قوانینی برای تولیدکنندگان و مصرف کنندگان کالا در جهت حمایت از تولید داخلی و مقابله با تحریم های دشمن در راستای قاعده ی نفی سبیل و قاعده‌ی لاضرر.

۳- لزوم وضع قوانینی برای مبارزه با مسرفان منابع انرژی کشور در راستای الگوی موافق با فقه اسلامی و تدوین آیین نامه‌هایی در سطح ادارات و دانشگاهها و سازمان های مختلف برای مقابله با اتلاف و اسراف در منابع مختلف مصرفی.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]

منابع ومآخذ

قرآن کریم (نهج البلاغه)
اختری، عباسعلی، اقتصاد مقاومتی، مؤسسه انتشارات امیرکبیر،۱۳۹۲.
اسحاقی، سید حسین، مبانی و راهبردهای جهاد اقتصادی، مرکزنشرهاجر(وابسته به مرکزمدیریت حوزه‌های علمیه خواهران، چاپ اول،۱۳۹۰.
اقتصاد وعرصه‌ی اقتصادی از منظررهبرمعظّم انقلاب اسلامی، مؤسسه فرهنگی هنری قدر ولایت،۱۳۹۱.
آملی، جواد، مفاتیح الحیاه، مرکزنشراسراء، چاپ یکصد و چهل ودو،پاییز۱۳۹۲
بنیاد پژوهشهای قرآنی حوزه ودانشگاه،قرآن واقتصاد، راهنمای پژوهش درقرآن وعلوم روز، چاپ اول، پاییز۱۳۸۴.
پژوهشکده حوزه و دانشگاه، مبانی اقتصاد اسلامی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی(سمت)، چاپ پور روشن، چاپ هفتم،پاییز۱۳۹۲.
جمعی از نویسندگان، بایسته‌های جهاد اقتصادی، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، چاپ زلال کوثر، چاپ دوم،۱۳۹۲.
حرّانی، حسن بن علی، تحف العقول عن آل رسول(ص)تصحیح علی اکبرغفاری، چاپ دوم، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی،۱۳۶۳ش.
حکیمی، محمد، معیارهای اقتصادی درتعالیم رضوی، مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم،۱۳۷۶.
حلی، تبصره المتعلمین فی احکام‌الدین، ترجمه وشارح اوالحسن شعرانی، چاپ دوّم،۱۳۶۹.
خلیلیان، محمد جمال، شاخص‌های توسعه اقتصادی از دیدگاه اسلام، مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)۱۳۹۰.
سبحانی،حسن،اقتصاد عدالت محور، انتشارات صداوسیما، چاپ دوم،۱۳۹۱.
سلیمی، محمد، راهکارهاوراهبردهای جهاد اقتصادی، نشرمرکزپژوهش های صداو سیما،چاپ زلال کوثر، چاپ دوم،۱۳۹۲.
صدر، سیدموسی،اقتصاد درمکتب اسلام، چاپ تهران، قم، آذرماه ۱۳۹۰.
صدر، محمدباقر، اقتصادما، جلد اول، ترجمه سید محمدمهدی برهانی، انتشارات دارالصدر، چاپ اول، قم،۱۳۹۳ش.
صدر، محمدباقر، اقتصادما، جلد دوم، ترجمه سیدابوالقاسم حسینی ژرفا، انتشارات دارالصدر، قم،۱۳۹۳ش.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]

صدر، محمدباقر، اقتصادما، جلد دوم،ترجمه عبدالعلی اسپهبدی،انتشارات اسلامی،۱۳۵۰.
صدر، محمدباقر، اقتصادما، نهادهای اقتصادی اسلام، ترجمه بیات، غلامرضا، شوشتری، فخرالدین، نشرکوکب، چاپ پرتو،۱۳۵۸.
صدر، محمّدباقر، اقتصادما،جلداول، ترجمه محمدکاظم موسوی بجنوردی، انتشارات اسلامی،۱۳۵۷.
صدر، محمدباقر، الخطوط التفصیلیه عن اقتصادالمجتمعالاسلامی، مطبعه الخیام، قم.
صدوق، محمدبن علی بن بابویه قمی، من لایحضره الفقیه، انتشارات جامعه مدرسین، قم،۱۴۱۳ه.ق.
طبرسی، حسین، محدث نوری، مستدرک الوسائل، مؤسسه آل البیت علیهم السلام، قم،۱۴۰۸ ه.ق.
عاملی، حر، وسائل الشیعه، مؤسسه آل البیت علیهم السلام۱۴۰۹ه.ق.
علامه مجلسی، بحارالانوار،مؤسسه الوفاءبیروت، لبنان،۱۴۰۴ه.ق.
عیاشی، محمدن مسعودبن عیاشی السلّمی، تحقیق سید هاشم رسول محلّاتی، چاپ اول، تهران، چاپخانه علمیه،۱۳۸۰ق.
کرمی، محمد مهدی، پورمند،نبی زاده،مبانی اقتصاد اسلامی،پژوهشکده حوزه ودانشگاه، سازمان مطالعه وتدوین کتب علوم انسانی، قم،چاپ مهر، چاپ هفتم، پاییز۱۳۸۵
کلینی، محمدبن یعقوب الرازی، الکافی، چاپ چهارم، دارالکتب الاسلامی، تهران،۱۳۶۵.
محقق داماد،سید مصطفی، قواعد فقه بخش مدنی، تهران، مرکز نشر علوم انسانی،۱۳۷۵ .
مفید، محمد بن محمدبن النعمان العکبری، الاختصاص، تصحیح علی اکبرغفاری، چاپ یکم، قم،کنگره شیخ مفید،۱۴۱۳ق.
مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج۴، تهران، دارالکتب اسلامی،۱۳۸۶.
نجفی، محمدحسن، جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام، دارالکتب اسلامیه،۱۳۶۸، چاپخانه حیدری.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-28]